

भारतीय समाजातील निरक्षरतेची समस्या एक अभ्यास

प्रा.डॉ.विक्रम लक्ष्मणराव भुतेकर
संत ज्ञानेश्वर महाविद्यालय सोयगाव

प्रा.डॉ.विश्वनाथ माधवराव सूर्यवंशी
समाजशास्त्र विभाग
श्री शिवाजी महाविद्यालय परभणी

भारतीय समाजातील निरक्षरतेची समस्या ही आजही एक गंभीर सामाजिक आव्हान आहे. निरक्षरता म्हणजे व्यक्तीच्या वाचन, लेखन आणि मूलभूत गणिताच्या कौशल्यांची कमतरता. भारतात स्वतंत्रतेनंतर शिक्षणाच्या क्षेत्रात अनेक सुधारणा झाल्या तरीही ग्रामीण भाग आणि दुर्बल सामाजिक गटांमध्ये निरक्षरतेचे प्रमाण अजूनही जास्त आहे. ही समस्या फक्त व्यक्तिगत विकासावरच नाही तर समाजाच्या आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक प्रगतीवरही परिणाम करते. निरक्षरतेमुळे व्यक्तीचे व्यक्तिमत्व आणि आत्मसन्मान कमी होतो. जे लोक वाचन-लेखन शिकलेले नाहीत, त्यांना रोजगाराच्या संधी मर्यादित होतात. त्यामुळे आर्थिकदृष्ट्या अशा लोकांचा विकास होत नाही आणि ते सामाजिकदृष्ट्या मागासलेले राहतात. ग्रामीण भागातील शाळांमध्ये शिक्षकांचा अभाव, इमारतींची कमतरता, योग्य शिक्षण साहित्याचा अभाव यामुळे मुलांमध्ये शिक्षणाची गोडी कमी होते. विशेषतः मुलींच्या शिक्षणावर परिणाम अधिक झाला आहे कारण अनेकदा त्या घरगुती जबाबदाऱ्या आणि समाजाच्या रूढीवादी अपेक्षांमुळे शिक्षणापासून दूर राहतात.

निरक्षरतेमुळे सामाजिक समरसतेवरही विपरीत परिणाम होतो. शिक्षण नसलेले लोक त्यांच्या हक्कांसाठी संघर्ष करणे, सरकारी योजनांचा लाभ घेणे, तसेच आरोग्य व पर्यावरणाबाबत माहिती मिळवणे यासंबंधी असमर्थ असतात. त्यामुळे सामाजिक विभाजन वाढते आणि जातीय, आर्थिक किंवा लैंगिक असमानता अधिक तीव्र होते. शिक्षणाची कमतरता जनजागृतीमध्येही अडथळा आणते. निरक्षर लोक धोरणे, आरोग्य मोहिमांबाबत किंवा निवडणुकीतील माहिती नीट समजू शकत नाहीत. सरकार आणि विविध स्वयंसेवी संस्था या समस्येवर लक्ष देत आहेत. “सर्वांसाठी शिक्षण” आणि

‘राष्ट्रीय ग्रामीण शिक्षण अभियान’ यांसारख्या योजना ग्रामीण भागातील आणि दुर्बल गटांतील लोकांना शिक्षणाच्या जवळ नेण्याचा प्रयत्न करतात. विशेषतः महिला शिक्षण, बालविकास आणि व्यावसायिक शिक्षणावर भर दिला जात आहे. डिजिटल शिक्षण, मोबाईल ॲप्स आणि ई-लर्निंग साधनांचा वापर करून निरक्षरतेवर मात करण्याचे उपाय हळूहळू प्रभावी ठरत आहेत.

शिक्षण हा समाजाची गती ठरवणारा घटक आहे. निरक्षरतेवर नियंत्रण मिळवणे हे फक्त शाळांपुरते मर्यादित नसून घरगुती, सामाजिक आणि सांस्कृतिक पातळीवरही आवश्यक आहे. पालकांनी मुलांना वाचन-लेखनाची प्रेरणा देणे, समाजाने शिक्षणाची मूल्ये प्रस्थापित करणे आणि सरकारने शिक्षणाच्या सुविधा सुनिश्चित करणे यामुळे निरक्षरतेवर मात करता येईल. त्यामुळे भारतीय समाज फक्त आर्थिक आणि सामाजिक दृष्ट्या बलाढ्य होणार नाही, तर समग्र प्रगतीची दिशा अधिक स्पष्ट होईल. एकंदरीत, निरक्षरतेची समस्या केवळ शैक्षणिक नाही तर सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक आव्हानही आहे. तिच्यावर प्रभावी उपाययोजना करणे म्हणजे देशाच्या उज्ज्वल भविष्यासाठी मोलाचे पाऊल आहे.

निरक्षरता म्हणजे व्यक्तीच्या वाचन, लेखन आणि मूलभूत गणितीय कौशल्यांची कमतरता. याचा अर्थ असा की व्यक्ती सामान्य दैनंदिन जीवनात आवश्यक असलेली माहिती वाचू किंवा लिहू शकत नाही. निरक्षरतेला फक्त शाळा न गेलेल्या किंवा शिक्षण न घेलेल्या लोकांशी मर्यादित समजणं चुकीचं आहे; काहीवेळा व्यक्ती शिक्षण घेत असतानाही योग्य समज, सराव किंवा सामाजिक परिस्थितीमुळे निरक्षर राहू शकतो.

वेगवेगळ्या विचारवंतांच्या निरक्षरतेवरील काही व्याख्या:

युनेस्को (UNESCO) चा अर्थ: युनेस्को नुसार निरक्षरता म्हणजे अशी स्थिती जिथे व्यक्ती वाचन, लेखन आणि संख्यात्मक कौशल्ये इतकी असतात की ती व्यक्ती समाजात पूर्णपणे सहभागी होऊ शकत नाही. यामध्ये फक्त मूलभूत वाचन-लेखन नव्हे तर रोजच्या जीवनातील निर्णय घेण्यास आवश्यक ज्ञानही समाविष्ट असते.

एम.पी. थॉम्पसन (M.P. Thompson) ची व्याख्या: थॉम्पसन म्हणतात की निरक्षरता ही फक्त वाचन-लेखनाची अपुरी क्षमता नाही, तर ही मानसिक व सांस्कृतिक अडचण आहे ज्यामुळे व्यक्तीच्या जीवनाचा सर्वांगीण विकास बाधित होतो. त्याचे

म्हणणे आहे की निरक्षर व्यक्ती सामाजिक, आर्थिक आणि शैक्षणिक दृष्ट्या मागासलेला राहतो.

ए.एम. ब्राउन (A.M. Brown) ची व्याख्या: ब्राउन नुसार निरक्षरता ही व्यक्तीच्या समाजातील सहभागात अडथळा निर्माण करणारी स्थिती आहे. ज्या व्यक्तीला ज्ञान, माहिती मिळविण्याची आणि त्याचा उपयोग करण्याची क्षमता नाही, ती निरक्षर मानली जाते. हे दृष्टिकोन अधिक व्यावहारिक आहे आणि शिक्षणाचा उपयोग जीवनात कसा होतो, यावर भर देतो.

उद्देश

1. निरक्षरतेचे प्रमाण मोजणे
2. लैंगिक आणि सामाजिक फरक समजून घेणे
3. निरक्षरतेची कारणे शोधणे
4. निरक्षरतेचे परिणाम विश्लेषित करणे
5. उपाय व शिफारसी सुचवणे

गृहीतकृत्य

1. ग्रामीण भागातील निरक्षरतेचे प्रमाण शहरी भागापेक्षा जास्त आहे.
2. महिला लोकांमध्ये निरक्षरतेचे प्रमाण पुरुषांपेक्षा अधिक आहे.
3. आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल गटांमध्ये निरक्षरतेची पातळी जास्त आहे.
4. शिक्षणाच्या सुविधा आणि शिक्षकांच्या उपलब्धतेच्या अभावामुळे निरक्षरतेची समस्या वाढते.
5. निरक्षर व्यक्तींचा सामाजिक सहभाग आणि रोजगाराच्या संधी मर्यादित असतात.

संशोधन पद्धती

भारतीय समाजातील निरक्षरतेची समस्या या संशोधन विषयाचा अभ्यास करण्यासाठी दुय्यम स्त्रोताचा वापर करण्यात आलेला आहे

भारतीय समाजातील निरक्षरतेचे स्वरूप

भारतीय समाजातील निरक्षरतेचे स्वरूप हे बहुआयामी आणि गुंतागुंतीचे आहे. निरक्षरता म्हणजे व्यक्ती वाचन, लेखन आणि मूलभूत गणित कौशल्यांची कमतरता. ही

समस्या फक्त वैयक्तिक पातळीवर मर्यादित नाही, तर संपूर्ण समाजाच्या सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक प्रगतीवर परिणाम करते. भारतात स्वतंत्रतेनंतर शिक्षणाच्या क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणावर सुधारणा झाल्या, शाळा, महाविद्यालये, तसेच विविध शैक्षणिक योजना राबविल्या गेल्या, तरीही ग्रामीण भाग, आदिवासी व दुर्बल सामाजिक गटांमध्ये निरक्षरतेचे प्रमाण आजही उच्च आहे. निरक्षरतेचे स्वरूप भौगोलिक, आर्थिक, लैंगिक आणि सांस्कृतिक दृष्ट्या वेगवेगळ्या प्रकारे दिसून येते. भौगोलिक दृष्ट्या पाहता, ग्रामीण भागात निरक्षरतेचे प्रमाण शहरी भागापेक्षा जास्त आहे. दुर्गम भागांमध्ये शाळा नसणे, शिक्षकांचा अभाव, इमारतींचा आणि शिक्षण साहित्याचा अभाव यामुळे मुलांचे शिक्षण खंडित होते. आर्थिक दृष्ट्या दुर्बल कुटुंबांमध्ये मुलांना कामावर लावल्यामुळे शिक्षण पूर्ण होणे कठीण होते आणि निरक्षरतेची साखळी पुढील पिढीकडे जाते.

लैंगिक पैलू पाहता, मुलींच्या शिक्षणावर सामाजिक रूढीवाद, घरगुती जबाबदाऱ्या आणि सुरक्षा समस्या यामुळे अधिक अडथळे येतात. त्यामुळे महिलांमध्ये निरक्षरतेचे प्रमाण पुरुषांपेक्षा जास्त आहे. सांस्कृतिक दृष्ट्या काही समाज शिक्षणाला प्राधान्य देत नाहीत. जातीय, धार्मिक किंवा पारंपरिक व्यवसायांवर अधिक भर देण्यामुळे शिक्षणाचा प्रसार मर्यादित राहतो. बालश्रम, बालविवाह आणि अन्य सामाजिक अडथळे या समस्येत भर टाकतात. निरक्षरतेमुळे व्यक्तींच्या जीवनावर प्रतिकूल परिणाम होतो. रोजगाराच्या संधी मर्यादित होतात, सामाजिक निर्णय घेण्यात अडचण येते, आरोग्य आणि पोषणासंबंधी माहिती मिळवणे कठीण होते. यामुळे व्यक्ती आर्थिक आणि सामाजिक दृष्ट्या मागासलेली राहते, तसेच समाजातील समानता आणि प्रगती प्रभावित होते.

सरकार आणि स्वयंसेवी संस्था निरक्षरतेवर मात करण्यासाठी विविध योजना राबवत आहेत. "सर्वांसाठी शिक्षण" आणि राष्ट्रीय ग्रामीण शिक्षण अभियान यांसारख्या योजनांमुळे मुलांना शाळेत आणण्याचा प्रयत्न केला जातो. डिजिटल शिक्षण, ई-लर्निंग साधने आणि व्यावसायिक कौशल्यांचे प्रशिक्षण हळूहळू प्रभावी ठरत आहेत. निरक्षरतेवर नियंत्रण मिळवण्यासाठी घर, समाज आणि शासनाच्या पातळीवर समन्वित प्रयत्न आवश्यक आहेत. एकंदरीत, भारतीय समाजातील निरक्षरतेचे स्वरूप बहुपरतीचे आहे. त्याचे परिणाम भौगोलिक, लैंगिक, आर्थिक, सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक पैलूंवर दिसतात. या समस्येवर सखोल संशोधन, प्रभावी धोरणे आणि सामाजिक उपाययोजना केल्यास

निरक्षरतेवर नियंत्रण मिळवता येईल आणि समाजाची सर्वांगीण प्रगती सुनिश्चित केली जाऊ शकते.

आव्हाने

भारतीय समाजातील निरक्षरतेसमोर अनेक गंभीर आव्हाने उभ्या आहेत. ही समस्या केवळ व्यक्तीगत नाही, तर सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक स्तरावर देखील परिणाम करते. त्यातील मुख्य आव्हाने खालीलप्रमाणे आहेत:

ग्रामीण-शहरी असमानता:

ग्रामीण भागात शाळा, शिक्षक आणि शिक्षण साहित्याचा अभाव अधिक आहे, ज्यामुळे मुलांचे शिक्षण खंडित होते. शहरी भागात शिक्षणाची सोय जरी चांगली असली तरी ग्रामीण भागातील निरक्षरतेमुळे समाजाचा एक मोठा भाग मागे राहतो.

लैंगिक असमानता:

मुलींचे शिक्षण अनेकदा समाजाच्या रूढीवादामुळे मागे राहते. घरगुती जबाबदाऱ्या, सुरक्षा समस्यांमुळे मुली शाळेत जाण्यास सक्षम नसतात. यामुळे महिलांमध्ये निरक्षरतेचे प्रमाण पुरुषांपेक्षा जास्त आहे.

आर्थिक अडचणी:

गरीब कुटुंबांमध्ये मुलांना कामावर लावल्यामुळे शिक्षण कमी होते. शिक्षणावर खर्च करणे, शाळा सोडून कामावर जाणे, यामुळे निरक्षरतेची साखळी पुढील पिढीकडे जाते.

सामाजिक आणि सांस्कृतिक अडथळे:

काही समाजातील गट शिक्षणाला प्राधान्य देत नाहीत. जातीय, धार्मिक किंवा सांस्कृतिक कारणांमुळे मुलांच्या शिक्षणावर गुंतवणूक कमी होते. तसेच, बालविवाह किंवा परंपरागत व्यवसायांवर दबाव यामुळे निरक्षरता टिकून राहते.

शैक्षणिक सुविधांचा अभाव:

शिक्षकांची कमतरता, योग्य अभ्यास साहित्याचा अभाव, शाळांची इमारती न मिळणे यामुळे मुलांचे शिक्षण अपूर्ण राहते. यामुळे मूलभूत वाचन, लेखन आणि गणिताच्या कौशल्यांची कमतरता निर्माण होते.

डिजिटल शिक्षणातील अंतर:

इंटरनेट आणि डिजिटल साधने शिक्षणात महत्त्वाची भूमिका बजावत असली तरी ग्रामीण भाग आणि गरीब गटांमध्ये डिजिटल सुविधा कमी असल्यामुळे निरक्षरता वाढते.

जागरूकतेचा अभाव:

निरक्षरतेमुळे व्यक्ती सरकारी योजना, आरोग्य माहिती किंवा सामाजिक हक्क याबाबत नीट समजू शकत नाही. त्यामुळे समाजातील समानता आणि लोकशाहीतील सहभाग बाधित होतो.

शिक्षकांचा अभाव:

ग्रामीण आणि दुर्गम भागात पात्र शिक्षक उपलब्ध नसणे हा मोठा अडथळा आहे.

शालेय सुविधांचा अभाव:

शाळांमध्ये योग्य इमारती, शौचालय, वीज आणि शिक्षण साहित्य नसणे मुलांचे शिक्षण प्रभावित करते.

भाषिक अडचणी:

बहुभाषिक समाजात स्थानिक भाषेत शिक्षण न मिळणे निरक्षरतेला चालना देते.

सांस्कृतिक रूढी:

काही समाजांमध्ये शिक्षणाऐवजी पारंपरिक व्यवसाय, हस्तकला किंवा घरगुती कामाला अधिक महत्त्व दिले जाते.

आरोग्य समस्या:

बालकांचा आरोग्य आणि पोषण नीट न राहणे शाळेत नियमित जाण्याच्या क्षमतेवर परिणाम करते.

वयस्कर निरक्षरता:

पूर्वी शिक्षण न मिळालेल्या वयस्कर लोकांमध्ये शिक्षणाची कमतरता अजूनही टिकून आहे, त्यामुळे सामाजिक सहभाग मर्यादित आहे.

राजकीय अपरीक्षकता:

निरक्षर लोक निवडणुकीत किंवा सरकारी योजनांचा लाभ घेण्यात अडथळे येतात.

तंत्रज्ञानाचा अभाव:

डिजिटल साधनांचा वापर न करता येणे, ऑनलाइन शिक्षण किंवा ई-लर्निंगमध्ये सामील होऊ न शकणे.

सामाजिक जाणीवेचा अभाव:

निरक्षरतेमुळे व्यक्तीला आपल्या हक्कांची, सामाजिक जबाबदाऱ्यांची किंवा शिक्षणाचे महत्त्व समजत नाही.

परिस्थितिजन्य आपत्ती:

नैसर्गिक आपत्ती, भूकंप, पूर किंवा स्थलांतरामुळे मुलांचे शिक्षण खंडित होते.

शिक्षणातील गुणवत्तेचा अभाव:

शाळा असल्यासुद्धा शिक्षणाची गुणवत्ता नीट न राहणे, अभ्यासक्रम जुना असणे किंवा शिक्षण पद्धती अप्रभावी असणे.

माहितीचा अभाव:

आरोग्य, पोषण, कायदे किंवा सामाजिक योजना याबाबत योग्य माहिती न मिळणे.

नवीन तंत्रज्ञानाचा गोंधळ:

मोबाईल, इंटरनेट किंवा संगणकाचा वापर न करता येणे, त्यामुळे डिजिटल शिक्षणापासून वंचित रहाणे.

संस्थात्मक समन्वयाची कमतरता:

सरकारी योजना, स्वयंसेवी संस्था आणि समाज यामध्ये समन्वय न झाल्यामुळे परिणामकारक शिक्षण कार्यक्षमता कमी होते.

भारतीय समाजातील निरक्षरतेवर उपाय:

1. शालेय शिक्षण सर्वांसाठी अनिवार्य करणे.
2. ग्रामीण भागात मोबाईल आणि डिजिटल लायब्ररीची सुविधा.
3. स्वयंपूर्ण वाचन आणि लेखन शिबिरे आयोजित करणे.
4. महिला शिक्षणावर विशेष लक्ष देणे.
5. शिक्षणासाठी आर्थिक अनुदान आणि शिष्यवृत्ती योजना.
6. माध्यमांद्वारे शिक्षणाबाबत जनजागृती.

7. प्रौढ शिक्षण आणि अल्पवयीन मुले वयस्क शिक्षण प्रकल्प.
8. स्थानिक भाषांमध्ये शैक्षणिक सामग्री उपलब्ध करणे.
9. शिक्षक प्रशिक्षण सुधारित करणे.
10. शिक्षणासंदर्भातील सामाजिक अडचणी कमी करणे.

अभ्यासाचे महत्त्व

भारतीय समाजातील निरक्षरतेची समस्या ही केवळ शैक्षणिकच नाही, तर सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक दृष्ट्या देखील अत्यंत गंभीर आहे. यावर संशोधन करणे समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी महत्त्वाचे आहे. निरक्षरता म्हणजे व्यक्तीच्या वाचन, लेखन आणि मूलभूत गणित कौशल्यांची कमतरता. अशा परिस्थितीत व्यक्ती समाजातील विविध बाबींमध्ये योग्य निर्णय घेऊ शकत नाही, रोजगाराच्या संधी गमावतो, तसेच आरोग्य, पोषण आणि सामाजिक हक्क याबाबत नीट माहिती मिळवू शकत नाही.

संशोधनाच्या माध्यमातून निरक्षरतेचे प्रमाण, स्वरूप आणि कारणे यांचा सखोल अभ्यास करता येतो. ग्रामीण आणि शहरी भागातील निरक्षरतेत फरक, पुरुष आणि महिला यातील लैंगिक अंतर, आर्थिक आणि सामाजिक घटक यावर प्रकाश टाकणे शक्य होते. तसेच आदिवासी, दलित आणि दुर्बल सामाजिक गटांमध्ये निरक्षरतेची स्थिती समजून घेणे हा अभ्यासाचा एक महत्त्वाचा पैलू आहे. हे जाणून घेणे सरकार आणि स्वयंसेवी संस्था यांना योग्य धोरणे आखण्यासाठी आवश्यक ठरते.

निरक्षरतेवर संशोधन केल्यास त्याचे परिणामही स्पष्ट होतात. रोजगार, सामाजिक सहभाग, आरोग्यविषयक निर्णय, बालविकास, बालश्रम व बालविवाह अशा अनेक बाबींवर निरक्षरतेचा थेट परिणाम आहे. त्यामुळे यावर आधारित शिफारसी तयार करणे आणि अंमलबजावणी करणे शक्य होते. हे अभ्यास केवळ समस्या ओळखण्यासाठी नव्हे, तर समाजाच्या समग्र प्रगतीसाठी उपाययोजना सुचवण्यासाठी महत्त्वाचे आहे.

आजच्या डिजिटल युगात, निरक्षरता केवळ वाचन-लेखनापुरती मर्यादित राहिली नाही; डिजिटल शिक्षण, ऑनलाईन व्यवहार, सरकारी योजना आणि माहिती मिळवण्याची क्षमता यामध्येही मोठा फरक निर्माण झाला आहे. त्यामुळे निरक्षरतेवर संशोधन केल्यास आधुनिक तंत्रज्ञानाचा लाभ सर्वसमावेशकपणे समाजाला मिळू शकतो.

शिक्षण हे समाजाची गती ठरवणारे प्रमुख साधन आहे. निरक्षरतेवर संशोधन करून त्याचे स्वरूप, कारणे आणि परिणाम समजून घेतल्यास शासकीय धोरणे, शैक्षणिक योजना आणि समाजातील जनजागृती प्रभावी होऊ शकते. त्यामुळे समाजातील दुर्बल गटांपर्यंत शिक्षण पोहोचवणे, मुलींचे शिक्षण वाढवणे, आणि ग्रामीण तसेच गरीब भागांमध्ये शैक्षणिक सुधारणांचा लाभ सुनिश्चित करणे शक्य होते.

एकंदरीत, भारतीय समाजातील निरक्षरतेच्या समस्येचा संशोधन अभ्यास अत्यंत महत्त्वाचा आहे कारण तो समाजाच्या आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक प्रगतीस चालना देतो. निरक्षरतेवर आधारित संशोधन केल्यास समस्या ओळखणे, योग्य उपाययोजना सुचवणे आणि समाजातील सर्व स्तरांवर शिक्षणाची गुणवत्ता वाढवणे शक्य होते. हा अभ्यास फक्त शाळांपुरता मर्यादित न राहता समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी मोलाचा ठरतो.

सारांश

भारतीय समाजातील निरक्षरतेची समस्या ही आजही एक गंभीर सामाजिक आणि शैक्षणिक आव्हान आहे. निरक्षरता म्हणजे व्यक्तीच्या वाचन, लेखन आणि मूलभूत गणितीय कौशल्यांची कमतरता, ज्यामुळे ती व्यक्ती समाजातील विविध बाबींमध्ये पूर्ण सहभागी होऊ शकत नाही. भारतात स्वतंत्रतेनंतर शिक्षणाच्या क्षेत्रात मोठ्या सुधारणा झाल्या असून अनेक शैक्षणिक योजना राबवल्या गेल्या आहेत, तरीही ग्रामीण भाग, आदिवासी व आर्थिक दृष्ट्या दुर्बल गटांमध्ये निरक्षरतेचे प्रमाण जास्त आहे. निरक्षरतेचे स्वरूप बहुआयामी आहे. ग्रामीण भागातील शैक्षणिक सुविधा, शिक्षकांची कमतरता आणि शाळांचा अभाव या कारणामुळे निरक्षरतेची समस्या अधिक तीव्र आहे. महिलांचे शिक्षण सामाजिक रूढीवाद, घरगुती जबाबदाऱ्या आणि सुरक्षा कारणामुळे मागे राहते. आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल कुटुंबांमधील मुलांना कामावर लावणे, शिक्षण खर्चाची मर्यादा आणि सामाजिक अपरीक्षकता ही निरक्षरतेची मुख्य कारणे आहेत. तसेच सांस्कृतिक व भाषिक अडथळे, बालश्रम, बालविवाह आणि डिजिटल सुविधांचा अभावही या समस्येत भर टाकतो.

निरक्षरतेचा परिणाम व्यक्तीच्या आर्थिक विकास, सामाजिक सहभाग, आरोग्यविषयक निर्णय, सरकारी योजनांचा लाभ घेणे, तसेच आपल्या हक्कांची जाणीव या सर्व बाबींवर होतो. त्यामुळे निरक्षर व्यक्ती आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक दृष्ट्या

मागासलेली राहते, आणि समाजातील असमानता वाढते. सरकार आणि स्वयंसेवी संस्था निरक्षरतेवर मात करण्यासाठी “सर्वांसाठी शिक्षण” व ‘राष्ट्रीय ग्रामीण शिक्षण अभियान’ यांसारख्या योजनांची अंमलबजावणी करत आहेत. डिजिटल शिक्षण, ई-लर्निंग साधने आणि बालविकासावर लक्ष देणे या उपाययोजना हळूहळू प्रभावी ठरत आहेत. निरक्षरतेवर नियंत्रण मिळवणे हे फक्त शाळांपुरते मर्यादित नसून घर, समाज आणि शासनाच्या पातळीवर सुसंगत प्रयत्न करण्याची गरज आहे. भारतीय समाजातील निरक्षरतेची समस्या ही आर्थिक, सामाजिक, लैंगिक, सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक पैलूंनी गुंतागुंतीची आहे. तिच्या परिणामांचा अभ्यास करूनच समाजाच्या सर्वांगीण प्रगतीसाठी योग्य उपाययोजना आखता येऊ शकतात. शिक्षणाचा प्रसार वाढवणे, महिला व दुर्बल गटांना संधी देणे, तसेच डिजिटल व शैक्षणिक सुधारणा आणणे यामुळे निरक्षरतेवर मात करून समाजाची गुणवत्ता आणि विकासाची गती सुधारता येईल.

संदर्भ ग्रंथ

1. साने गुरुजी – शाळा – शिक्षण आणि सामाजिक बदल यावर आधारित मराठी कादंबरी
2. जानाबाई काचरु गिरे – मरंकळा
3. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर – जात्याआधारित शोषण व शिक्षण
4. डॉ. निनाद कोल्हे – शिक्षण आणि समाज
5. डॉ. किरण कंबळे – स्त्रीशिक्षण आणि समाज
6. डॉ. अजय पाटील – शिक्षणाचे समाजशास्त्र
7. मराठी विश्वकोश -के. एन. डांगे.